

УДК 811.161.2'373.7

Галина ФІЛЬ,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та
методики їх викладання у початковій школі,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) filgalina1955@gmail.com
Анюта ЦУПИК,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету початкової та мистецької освіти,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич)

СЛОВЕСНА СИМВОЛІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті схарактеризовано словесну символіку фразеологічних одиниць української мови як важливого чинника творення національно-культурної картини світу; виокремлено групи стійких виразів з урахуванням національної символіки їх структурних елементів (фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення рослин, назв предметів національного побуту, назв тварин і птахів); наголошено, що словесна символіка є важливим чинником творення національно-культурної картини світу; показано, що фразеологічні одиниці української мови відтворюють матеріальне й духовне життя народу, його звичаї, традиції, обряди, деталі побуту; передають із покоління в покоління культурний потенціал народу.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, національна символіка, національна самотність, структурні елементи, національно-культурна картина світу, слова-символи.

Лім. 12.

Halina FIL',
PhD (Philology), Associate Professor of Department of Philological Disciplines
and Teaching Methods in Primary Schools, Deputy Dean for Research and International
Cooperation of the Primary and Art Education Faculty Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) filgalina1955@gmail.com
Anyuta CUPIK
graduand of second (master's) level of higher education of the Primary and Art
Education Faculty Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych)

VERBAL SYMBOLICS OF UKRAINIAN PHRAZEOLOGICAL UNITS AS AN IMPORTANT FACTOR OF CREATION OF NATIONAL CULTURAL PICTURE OF THE WORLD

The article considers verbal symbolics of Ukrainian phraseological units as an important factor of the creation of the world's national-cultural picture. The author groups stable expressions and considers the national symbolics of their structural elements (phraseological units with word symbols for designation of plants, names of national life's objects, names of animals and birds). It has been emphasized that verbal symbols are an important factor in creating of a national-cultural picture of the world; it has been shown that Ukrainian phraseological units reproduce the material and spiritual life of

the people, customs, traditions, rituals, details of everyday life and transfer the cultural potential of the people from generation to generation.

Key words: *phraseological units, national symbols, national originality, structural elements, national-cultural picture of the world, word-symbols.*

Лит. 12.

Галина ФІЛЬ,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін і методики їх преподавання в початковій школі факультета початкового і художественного образования Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) filgalina1955@gmail.com

Анюта ЦУПИК,

соискатель другого (магистерского) уровня высшего образования факультета начального и художественного образования Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч)

СЛОВЕСНАЯ СИМВОЛИКА ФРАЗЕОЛОГИЧНЫХ ЕДИНИЦ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КАРТИНЫ МИРА

В статье проанализировано словесную символику фразеологических единиц украинского языка как важного фактора создания национально-культурной картины мира; выделены группы устойчивых сочетаний с учетом национальной символики их структурных элементов (фразеологические единицы со словами-символами на обозначение растений, названий предметов национального быта, названий животных и птиц); отмечено, что словесная символика является важным фактором создания национально-культурной картины мира; показано, что фразеологические единицы украинского языка отображают материальную и духовную жизнь народа, его обычаи, традиции, обряды, детали быта; передают из поколения в поколение культурный потенциал народа.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, национальная символика, национальная самобытность, структурные элементы, национально-культурная картина мира, слова-символы.*

Лит. 12.

Постановка проблеми. Національно-мовна картина світу спроектована на всі рівні мовної системи – фонетичний, орфоепічний, лексичний, словотвірний, морфологічний, синтаксичний, однак у фразеології вона проявляється найбільш яскраво. Фразеологічні одиниці відбивають національну культуру комплексно, усіма своїми ідіоматичними значеннями, одиницями свого складу. Своїми прототипами, як зазначає Г. Онкович, відтворюють звичаї, традиції, обряди, забобони, деталі побуту й культури, природне середовище, в якому жив і живе український народ, своєрідність рослинного і тваринного світу, історичні події та інші явища, притаманні національній культурі [6, 13].

Аналіз досліджень. Слова-символи як структурні елементи фразеологічних одиниць є важливими чинниками творення національно-культурної картини світу. Проблему національної своєрідності фразеологізмів розглядали В. Мокієнко (1986), С. Єрмоленко (1987), Н. Арутюнова (1988), А. Вежицька (1992), В. Телія (1996), В. Жайворонок (2001) та ін. Попри значну кількість робіт, присвячених цій проблемі, словесна символіка фразеологічних одиниць як маркерів національно-культурної картини світу досліджена ще недостатньо.

Мета статті – схарактеризувати словесну символіку фразеологічних одиниць української мови як важливого чинника творення національно-культурної картини світу.

Виклад основного матеріалу. У системі образно-метафоричних мовних засобів, побудованих на національно-культурній традиції, значне місце відводиться словесним символам, що своїм концептуальним змістом відбивають особливості національного бачення дійсності, образного осмислення картини світу. Досить багато українських фразеологічних одиниць своїм виникненням зумовлені давніми віруваннями, забобонами, чарівництвом, ворожінням: *перемивати кістки; заговорювати (замовляти) зуби; як у воду дивитися; встати на ліву ногу; носити сміття під чужу хату* тощо [1, 41].

Значну групу становлять фразеологізми з морально-етичними оцінками: *не одуриг на макове зерно; замилувати очі; пошити в дурні; мовчи, язичку, будеш їсти кашку*, а також фразеологізми, які відображають психолого-етнографічні ознаки, зокрема риси характеру, особливості реагування на різні обставини життя: *а) душу відкрити; розв'язати очі; наскочити на слизке; скакати в гречку; б) як собі постелиш, так і випишся; не святі горішки ліплять; що з воза впало, то пропало; в) користі, що з бика (цапа) молока; котра корова багато мичить, то мало молока дає*. До цієї групи С. Дідик відносить фразеологізми з числовими компонентами, «опосередкованими уявленнями про символічний, міфологізований характер числа»: *три мішки гречаної вовни; послати під три чорти; три чисниці до смерті; п'яте колесо до воза; бути на сьомому небі; за кусок кишки сім миль (верств) пішки* [2, 113–114].

Низка українських фразем відображає соціальні відносини: *насти задніх; натягати на копил; кланятися в ноги; як на сповіді; ні роду ні племені; набивати ціну; на злодієві шапка горить; жити на віру; загребти як собаку; суспільні та правові взаємини у минулому: показати місце кому; знати (розуміти) своє місце; бути на своєму місці; поставити на місце кого*.

Серед фразеологічних одиниць української мови виділяють структури, у яких відображено зовнішній вигляд людини, її міміку, жести, психічний і фізіологічний стан: *звісити голову; опустити голову як здохла курка крила; притулити горбатого до стіни; і оком не морнути; скалити зуби; духовну культуру: читати глаголи; ні на йоту; народитися в сорочці; украдене щастя*.

Національний колорит відтворюють і фраземи-прокльони із словом-часткою *бодай*, яке вже само собою несе сильний заряд підвищеної експресії: *бодай тобі ноги повсихали, бодай би ти не встав, бодай тебе праці з'їли, бодай би він скис, бодай би тебе грім улупив, бодай би він не знав ні дна ні покришки, бодай йому все зле та лихе, бодай тебе лиха година взяла, бодай тобі заціпило*. Такі вислови не передбачають безпосереднього здійснення «побажання», вони послугують вираженню почуття невдоволення, обурення, досади, подиву, гніву і ґрунтуються на словесному перебільшенні, гіперболізації. Разом з тим, можуть передавати захоплення якоюсь несподіваною, але приємною дією чи звісткою.

Чимало народних за походженням фразем виникли на сміхотворній основі (українцям властивий гумор). Типовими в цьому плані є звороти, як зазначає В. Кононенко, в мотивацію яких входить суміщення несумісного – предметів, дій, явищ. Так, у фразеологізмах *три мішки гречаної вовни* ‘багато зайвого, несерйозного, несуттєвого’, *на вербі ґруші* ‘нісенітниця, дурниця’ глузування підсилюють модальність несхвалення, неприйнятності чийось зарозумілих, несправедливих висловлювань, дій. До стійких

зворотів цього типу близькими є фраземи, в основі яких лежить зазначення зайвих, безглузких, несумісних із узвичаєними дій і вчинків. Вислів *пришій кобилі хвіст* набуває іронічно-негативного звучання з ознаками народного світобачення [3, 80].

Логічний зв'язок цілісного значення фразеологізму з семантикою його компонентів ґрунтується на фразеологічному образі. Постаючи на основі порівнянь, протиставлень і причинових відношень, ці образи-символи, зазвичай, сягають незапам'яної дати і різнобічно віддзеркалюють матеріальне і духовне життя українського народу [7, 76].

Дослідження О. Афанасєва, І. Вагилевича, М. Костомарова, О. Потєбні, С. Єрмоленко свідчать, що апарат символів слов'янських мов, зокрема української, різноманітний і розгалужений [7, 129]. Основу української символіки складають загальноживані слова – назви атмосферних явищ (*дощ, хмара, туман*), назви птахів (*сокіл, голуб, зозуля, орел, беркут, лебідь, сова, сорока*), небесних світил (*місяць, зірка, сонце*), назви рослин (*гарбуз, часник, конопля, мак, гречка*), назви дерев (*дуб, явір, ясен, верба, липа, осика, тополя*), назви тварин (*вівця, баран, осел, віл, заєць, вовк, ведмідь*), назви предметів побуту (*писанка, рушник*). У народній уяві лексеми *дуб, явір* є уособленням молодого чоловіка (юнака); лексема *сорока* є символом говірливості і самопохвальби, особливо жіночої; *билина* – символ сироти (як *билина в полі* – «зовсім одинокий, без рідних; самотній»); символом дурноти є *баран, вівця* або *осел*; символом свободи – *птах*, працьовитості – *бджілка*.

Словесна символіка народу, як зауважує В. Кононенко, виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу; навіть індивідуальні символи, характерні для художньо-творчого осмислення дійсності, звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості [4, 31].

Ураховуючи національну символіку в структурі фразеологічних одиниць, їх можна класифікувати в такі групи.

1. Фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення рослин. Український національний колорит зберігає група фразем з компонентами-назвами поширених на Україні рослин: *вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель* 'недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось'; *хай буде гречка* 'згодний хтось з ким-, чим-небудь', *як з гречки лико* 'поганий, нікудишний', *скакати в гречку* 'зраджувати дружині (чоловікові), мати нешлюбні зв'язки', *проганяти на гречку* 'виражати своє незадоволення, лаючи кого-небудь, примушувати робити, як потрібно'; *втерти часнику* 'суворо покарати, побити кого-небудь, добре провчити'; *як виросте гарбуз на вербі* 'уживається для вираження повного заперечення змісту речення'.

Лексема *гарбуз*, як структурний елемент українських фразеологічних одиниць *давати гарбуза, годувати гарбузами* символізує відмову під час сватання.

Чільне місце в давній символіці посідала, зокрема, *осика* як ознака важкої неприємної справи, поганого (гіркого) життя. З нею пов'язувалися найрізноманітніші вірування, звичаї, обряди. Так звані «осикові» фразеологічні вислови В. Ужченко та Л. Авксентьєв зводять до трьох тематично структурних моделей:

а) різні види злих побажань: *нехай йому осина; нехай йому осичина! на осину б його!*;

б) представлені в літературній мові і діалектах фразеологічні одиниці, символічна основа яких пов'язана з образом забитого осикового кілка: *забити осиковий кілок, прибити осиковим кілком, вгатити осиковий кілок* (колись за звичаєм пробивали в

могили осиковим кілком усіх самогубців, відьом, упирів, чаклунів, щоб вони не могли піднятися);

в) різноструктурні «осикові» порівняння, що передають особливе хвилювання, положивість, переляк: *дрожати як лист на осіці, труситися як осичина, тремтить як осиковий лист, тремтить як лист на осичині* (причину цього ботаніки пояснюють просто: осикові листки мають довший за себе хвостик і особливу форму, а тому чутливі до найменшого подиху вітерця; проте народна уява поєднала цей факт із християнською легендою, ніби саме на осіці повісився міфічний Іуда, а тому дерево й тремтить із переляку; за іншою версією, на осиковім хресті розіп'яли Ісуса – відтак вона вже труситься від сорому) [7, 134–135].

Лексема *терен* (*терновий, тернистий*) у фразеологічних виразах *дорога терном поросла; тернистий шлях; терновий вінок; як голому в терну* з сл. *добре; як (мов) на терню* з сл. *сидіти, лежати, стояти* символізує перешкоду, труднощі, страждання.

2. Фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення назв предметів національного побуту. Компонентами специфічних для української мови фразеологічних одиниць є такі лексеми-назви предметів національного побуту як *макітра, глек, макогін, рядно, писанка, батіг, ковінька*. Наприклад, *макітра розуму* 'хто-небудь дуже розумний, розсудливий, кмітливий', *горобці цвірінькають у макітрі* 'хто-небудь легковажний, несерйозний', *втвктти в макітру* 'частим повторюванням чи поясненням спонукати кого-небудь зрозуміти або засвоїти щось', *мати порожню макітру на плечах* 'бути нерозумним, нерозсудливим', *макітра заварила* 'хтось правильно вирішив, учинив'; *облизати макогін* 'зазнати невдачі', *як макогін на ночви* – з сл. *схожий* 'уживається для вираження повного заперечення змісту слова *схожий*'; *глек розбити* 'посваритися', *нате і мій глек на капусту* 'уживається як примовка, коли хтось несподіваний чи непроханий втручається в справу чи розмову'; *накрити мокрим рядном* 'виляяти кого-небудь або гостро висловити своє незадоволення'; *як писанка* 'дуже гарна', *носиться як з писанкою* 'приділяти надмірну увагу чомусь незначному'; *як з клоччя батіг* 'поганий, нікудишний, зовсім непридатний', *як батіг на мотовило* зі сл. *схожий* 'уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова', *у три батоги* 'швидко, дуже, сильно'; *на руку ковінька* 'саме це тільки й треба кому-небудь, щось є дуже своєчасним, потрібним комусь' [9, 63].

3. Фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення назв тварин. Образи хижих і свійських тварин стають фіксованими носіями певної людської риси (переважно негативної) і в цьому плані алегоріями: *вовк* – кровожерливість, *лисиця* – хитрощі, *заєць* – боягузтва, *ведмідь* – сили, неповороткості, *віл* – терпеливості, *вівця* – покірливості, *теля* – наївності тощо. Саме на основі традиційних поглядів на тварин як уособлення людських рис і властивостей розвинулися символічні значення слів – назв тварин, як правило, досить широкого семантичного набору [5, 194].

Для української фразеології серед диких тварин насамперед значущі *вовк* (*хоч вовк траву їж*, особливо протиставлення хижакства й беззахисності – *кинутися як голодні вовки на вівцю*), *лис*, *лисиця* (*старий лис, стара лисиця*) і, звичайно, *заєць* [8, 82]. Зазвичай фразеологічні одиниці з компонентом *заєць* реалізують латентну сему 'полохливий': *лякливий як заєць, дрижить як заєць, тікає як заєць, спить як заєць, спить як полохливий заєць, труситься як заєць, жахається як заєць, виглядає як заєць у ступі, боязкий як солоний заєць* [12, 57-58] (натомість у багатьох народів

Африки заєць є символом мудрості й проворності). Образ *барана* у стійких виразах як *баран на нові ворота* – зі сл. *дивитись*; як *баран в аптеці* – з сл. *розбиратися, розумітися*; *стадо баранів* є символом тупості.

Символічне значення слова *гадюка* (*гадина, змія*) знайшло відображення у фразеологічній одиниці *гадюку вигодувати (коло серця)*; лексема *вуж* позначає хитрість, приниження у стійкому виразі *крутився вужем*, що вживається для створення негативно оцінної характеристики.

4. Фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення назв птахів.

Незначну групу становлять фразеологічні одиниці з компонентом на позначення назв птахів. Лексема *сорока* символізує говірливість, самопохвальбу у стійкому виразі *сорока на хвості (на крилі) принесла* ‘швидко поширюються якісь чутки’, символом кохання виступає лексема *голуб* у фразеологізмі як (*наче*) *голубки* – з сл. *жити* ‘у повній злагоді, дуже дружно’.

Висновки. Слова-символи в структурі фразеологічних одиниць української мови – це ті мовні знаки, які відображають, фіксують і передають від покоління до покоління особливості етносу – все, що брало і бере участь у формуванні культурних кодів, що визначає риси національного менталітету народу.

Перспективним видається подальше глибоке й усебічне обстеження словесної символіки фразеологічних одиниць української мови й виокремлення серед них тематичних (семантичних) груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Демський. – Львів : Про-світа, 1994. – 62 с.
2. Дідик С. С. Фразеологізми як вияв духовності народу / С. С. Дідик. – Культура мови і куль-тура в мові. Збірник наукових праць. – Київ : НОК ВО, 1991. – 180 с.
3. Кононенко В. І. Етнолінгводидактика / В. І. Кононенко. – Київ-Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 156 с.
4. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30–36.
5. Кононенко В. Українська лінгвокультурологія / Віталій Кононенко. – Київ : Вища школа, 2008. – 327 с.
6. Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства / Г. Онкович // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 12–16.
7. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків : Основа, 1990. – 166 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Київ : Знання, 2007. – 494 с.
9. Філь Г. Національно-культурний компонент у структурі фразеологічних одиниць україн-ської мови / Галина Філь, Ірина Патен // Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал / Ред. кол.: М. Вачевський (гол. ред.), Г. Левченко, Н. Скотна та ін. – 2012. – № 8 (91). – С. 62–66.
10. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В. М. Білоноженко та ін. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1993. – 528 с.
11. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В. М. Білоноженко та ін. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – 980 с.
12. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

REFERENCES

1. Demskyi M. Ukrainski frazemy y osoblyvosti yikh tvorennya / M. Demskyi. – Lviv : Prosvita, 1994. – 62 s.

2. Didyk S. S. Frazeolohizmy yak vyjav dukhovnosti narodu / S. S. Didyk // Kultura movy i kultura v movi. Zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: NOK VO, 1991. – 180 s.
3. Kononenko V. I. Etnolinhvodydaktyka / V. I. Kononenko. – Kyiv-Ivano-Frankivsk : Plai, 1998. – 156 s.
4. Kononenko V. I. Slovesni symvoly v semantychnii strukturi frazemy / V. I. Kononenko // Movoznavstvo. – 1991. – № 6. – S. 30–36.
5. Kononenko V. Ukrainska linhvokulturolohiia / Vitalii Kononenko. – Kyiv : Vyscha shkola, 2008. – 327 s.
6. Onkovych H. Frazeolohizmy yak natsionalno-kulturnyi komponent ukrainoznavstva / H. Onkovych // Dyvoslovo. – 1994. – № 9. – S. 12–16.
7. Uzhchenko V. D. Ukrainska frazeolohiia / V. D. Uzhchenko, L. H. Avksentiev. – Kharkiv: Osnova, 1990. – 166 s.
8. Uzhchenko V. D. Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy / V. D. Uzhchenko, D. V. Uzhchenko. – Kyiv: Znannia, 2007. – 494 s.
9. Fil H. Natsionalno-kulturnyi komponent u strukturi frazeolohichnykh odynyts ukrainskoi movy / Halyna Fil, Iryna Paten // Molod i rynek: shhomisiachnyi nauково-pedahohichnyi zhurnal / Red. kol.: M. Vachevskiy (hol. red.), H. Levchenko, N. Skotna ta in. – 2012. – № 8 (91) serpen. – S. 62–66.
10. Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy / Ukladachi V. M. Bilonozhenko ta in. – T. 1. – K.: Naukova dumka, 1993. – 528 s.
11. Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy / Ukladachi V. M. Bilonozhenko ta in. – T. 2. – K.: Naukova dumka, 1993. – 980 s.
12. Iurchenko O. S. Slovnyk stiikykh narodnykh porivnian / O. S. Iurchenko, A. O. Ivchenko. – Kharkiv: Osnova, 1993. – 176 s.

Статтю подано до редакції 26.09.2017 р.